

XVI. YÜZYILDA TARHALA ÖRNEĞİNDE BATI ANADOLU'DA İSKÂN DEĞİŞİMİ

Vehbi GÜNAY*

Özet

Günümüzde Tarhala, Batı Anadolu'da, Bakırçay havzası içerisinde yer alan ve Manisa ilinin ilçe merkezlerinden olan Soma'ya bağlı bir köy yerleşim birimidir. XVI. yüzyılda Hüdavendigâr livâsına bağlı yirmibeş kazâ merkezinden birisi olan Tarhala, özellikle hububat, pamuk ve pamuklu dokuma üretim bölgelerindedir. Bu yüzyılın başlarında iki mahallesi bulunan Tarhala, yüzyılın ikinci yarısında mahallelerinden Soma'nın ve kendisine bağlı köylerden olan Kırkağaç'ın da gelişmesi ile içinde birden fazla "nefs" barındıran bir kazâ haline gelmiştir. Kazâda idarî açıdan gözlemlenen bu gelişim "küçük şehir/kasaba" kavramı ile karşılanmıştır. Makalede, Tarhala örneğinde Batı Anadolu'da ortaya çıkan durum Osmanlı arşiv kayıtlarından elde edilen bilgiler ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tarhala, Soma, Osmanlı Devleti, Hüdavendigâr Livası, Yerleşim ve İdarî Değişim.*

Abstract

16th Century Settlement Development in Western Anatolia as in the Case of Tarhala

Tarhala, now is located in Bakırçay river basin in Manisa, in Aegean region, is a settlement unit of *Soma*. In the XVIth century, Tarhala is one of the twenty-five administrative centers of *Hüdavendigâr livâs*. It is especially one of the most popular grain, cotton and cotton producing region as well as center of cotton industry. In early times of this century, Tarhala, consisted of two quarters of a town (*mahalles*) and became a *kazâ* in which lots of *nefs* included in addition to the development of Soma quarter and Kırkağaç village. Hence Tarhala has become one of the little towns in the second half of this century in Western Anatolia. This development of the administrative units of the *kazâ* is called as a concept of town, *kasaba*. In this article intends to present this new development of small settlement units by using the documents that are kept in the Ottoman Archives. In addition, the social-economic structure and changes in the settlement patterns are evaluated according to the information found in the authentic documents.

Key-words: *Tarhala, Soma, Ottoman Empire, Hüdavendigâr Livası, Settlement and Administrative Development.*

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova-İZMİR.
vehbi.gunay@ege.edu.tr.

Giriş

Günümüzde Tarhala, Batı Anadolu'da, Ege bölgesinde Manisa iline bağlı, linyit üretimiyle tanınan Soma ilçesinin 3 km. kadar güneyinde bulunan "Darkale" köyüdür. Köyün bağlı bulunduğu ilçe, 27° 36' doğu boylamı, 39° 11' kuzey enlemi arasında, Kuzeybatı Ege Bölgesinde, Bakırçay havzası içerisinde yer almaktadır. Soma ilçesinin şehir yerleşimi, denizden yüksekliği ortalama 175 m. olmak üzere, Sarıkaya dağının kuzeybatı eteklerinden ovaya doğru uzanmakta ve ilçe Bakırçay havzasının bir bölümünü içine almaktadır¹. İlçenin doğusunda Manisa iline bağlı Kırkağaç, batısında İzmir iline bağlı Kınık ve Bergama, kuzeyinde Balıkesir iline bağlı Savaştepe ve İvrindi ilçeleri, güneyinde Manisa'ya bağlı Akhisar ilçesinin Palamut beldesi bulunmaktadır². Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanması içerisinde yer alan Tarhala kazâsı, dönemin idarî bölümlenmesi göre ise, Soma ve Kırkağaç ilçeleri ile bu ilçelere bağlı belde ve köy yerleşimlerini içerisine alan geniş bir coğrafi bölgeyi kapsamaktadır. Bugünkü durum itibarıyla bakıldığında bu iki ilçenin yüzölçümü 1.369 km². 'dir³.

Tarhala Adı ve Tarihî Geçmişi

Tarhala adının kaynağı hakkında kesin bilgilerimiz bulunmamakla birlikte, bunun "Tafra" (hufreler, kazılmış çukurlar, arklar ve toprak tabyalar anlamında) kelimesinden galat olabileceği veya Yunanca "Tiri Kale" (Üç güzel)'den köy yakınlarındaki üç tepe (Asartepe-Temenni-Karşiyaka) ile ilişkili olarak türetildiği ileri sürülmektedir. Köy, 1968 yılında "Darkale" adını almıştır⁴. Osmanlı arşiv kayıtlarında Tarhala kelimesinin değişik şekillerde yazımı dikkati çekmektedir: تارخالو⁵, تارخالو⁶, تارخله⁷, تارخله⁸, ترحاله⁹, ترخاله¹⁰,

¹ Kutlusoy 1971: 17; Ergün 1997/I: 43. Aydın Vilâyet Salnâmeleri, kazâ merkezinin 39° 5' kuzey enlemi ve 25° 14' doğu boylamı arasında ve denizden 178 m. yükseklikte bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. A. Câvid 1307/II: 591. Kezâ bkz. Aydın Vilâyet Salnâmesi H. 1312: 432; Aydın Vilâyet Salnâmesi H. 1314: 415-416; Aydın Vilâyet Salnâmesi H. 1320: 343. Ayrıca bkz. Tuncel 1967: 133-139; Karadağ 2005: 53.

² Kutlusoy 1971: 17; Ergün 1997/I: 43.

³ Ergün 1997/I: 43; Manisa 2000: 93.

⁴ Altın 1937: 14; Kutlusoy 1971: 275; Ergün 1997/II: 182. Ancak köye daha önce *Turgutalp* ve *Altınlı* isimlerinin de yakıştırıldığı kaydedilmektedir. Bkz. Arel 1992: 119 n.2. Özgün ve arkaik karakteri koruması açısından köy, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 08.07.1977 tarih ve A 633 sayılı kararıyla koruma altına alınmış ve köy için bir sit tespiti kararlaştırılmıştır. Bkz. Arel 1992: 120.

⁵ BOA., TD. 278: 78; BOA., TD. 334: 2; BOA., BOA., TD. 683: 39; MAD. 569: 2; BOA., MAD. 866; BOA., MAD. 6065: 6; BOA., KK. Mevkufât 2784: 16; BOA., MD. III: 367/1087; BOA.,

ترخاله¹¹, ترخله¹². Bu farklı imlâlar kazâ ile ilgili kayıtların yer aldığı aynı defterler içerisinde de tespit edilebilmektedir¹³. Tarhala kelimesinin Tırhala şeklinde okunabilecek yazımı, kazânın söz konusu edildiği çalışmalarda Rumeli'deki “*Tırhala*” sancığı ve kazâ merkezi ile karıştırılmasına neden olmuştur¹⁴.

Yakın dönem Osmanlı kaynakları, günümüzün kazâ merkezi Soma ile ilgili olarak bu şehrin “*Cerme*”, “*Germe*” veya “*Germas*” beldesi yakınlarında bulunduğu ve şehrin hendeklerinin vâdi tarafında görüldüğünü yazmaktadır¹⁵. Ancak, şehrin adının anlamına değinen bir çalışmada Soma'nın ilk yerleşim yerinin Güllüce mevkiinde “*Somaklık*” denilen yerde olduğu ve bir deprem sonrasında bugünkü yerine taşınan iskân biriminin adını buradan aldığı belirtilmektedir¹⁶. Soma'ya ad olan kelimenin menşei ve mânası ile ilgili çeşitli

MD. VI: 184/395, 184/395; BOA., MD. VII: 72; BOA., MD. XXV: 66/708; BOA., MD. XXXIX: 28/68; BOA., MD. XLI: 19/37, 161/358, 170/337; BOA., MD. XLII: 87/353; BOA., MD. LXXXII: 101.

⁶ BOA., MD. XLI: 59/125.

⁷ BOA., TD. 44: 99; BOA., TD. 473: 14, 415; BOA., MAD. 152: 41b; BOA., MAD. 1289: 15.

⁸ BOA., TD. 198: 10; BOA., MAD. 3: 9a; İ.A.K., MC.O.116/6: 43.

⁹ BOA., TD. 113: 26; BOA., MD. III: 165/451, 513/1522; BOA., MD. VI: 292/622; BOA., MD. VII: 192/518; BOA., MD. LXXII: 265/518.

¹⁰ BOA., MD. III: 54/128; Gökçe 1994a: 253.

¹¹ BOA., MAD. 13: 22a, 26a.

¹² İ.A.K., MC.O.117/1: 66.

¹³ Örnek olarak bkz. BOA., TD. 166: 180-181'de تارحله, 185'de ترحاله şeklinde kaydedilmiştir. BOA., MD. III: 54/128'de ترخاله, 165/451 513/1522'de ترحاله biçiminde yazım kullanılmıştır. Bu durum, Başbakanlık Osmanlı Arşivi mühimme neşir çalışmalarında da karışıklığa neden olmuştur. BOA., MD. VI: 184/395'de kazânın adı تارحاله şeklinde yazıldığı halde indekste (s. 478) Tırhala'ya alınmıştır.

¹⁴ Barkan ve Meriçli 1988: 64; Özkaya, Soma kasabasını *Tırhala* kazâsına tâbi olarak göstermiştir. Bkz. Özkaya 1977: 122; Uzunçarşılı, Tarhanya'nın Soma'ya bağlı Tarhala köyü olduğunu yazmaktadır. Bkz. Uzunçarşılıoğlu 1929: 71 n.8. Orhonlu, kazânın adını ihtiyat kaydı ile “(?)” okumaktadır. Bkz. Orhonlu 1984: 13 n.64, 17 n.94. Kelimenin okunuşu konusunda, önceki çalışmalarında (Baykara 1988: 184, 224; Baykara 1990: 109 vd.) “*Tarhala*”yı kullanan Baykara sonraki yazılarında “*Tırhala*” yazımını tercih etmiştir (Baykara 1997: 53; Baykara 2001: 525). Ayrıca bkz. Arel 1992. Bu yazım farklılığı ve söyleyiş benzerliği Tırhala'nın da aynı insanlar tarafından kurulmuş olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Bkz. Altın 1937: 9; Özdemir 1971/1: 7.

¹⁵ Sâmî 1311: 2973; Aydın Vilâyet Salnâmesi H. 1326: 645. Ayrıca iskân mahallinin etrafındaki uçurumlara inen eski sur duvarlarının Bizans istihkâmlarının kalıntıları olduğu düşünülmektedir. Bkz. Altın 1937: 9.

¹⁶ Kutlusoy 1971: 10. Anadolu'da Soma/Somacık/Somak/Sumak/Sumaklı adlarını taşıyan yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bkz. Köylerimiz 1968: 481; Umar 1993: 742-743, 745. Tire merkeze bağlı Somak köyü için bkz. Armağan 2003: 55.

düşünceler ortaya atılmış ise de¹⁷ kelime, antepfıstığı familyasından sıcak bölgelerde yetişen, kabuğu tıpta, yaprakları dericilikte, mercimeğe benzeyen meyvesi öğütülerek yemeklere ekşilik vermek için kullanılan sumak (somak) ağacı (*Rhus coriaria*) ve yemişi ile ilgili olmalıdır.

Eski bir iskân mahalli olan Tarhala'nın, Bergama Krallığı devrinde bir uç karakol ve sayfiye yeri olarak kullanıldığı ve M.Ö. 185 yılında kurulduğu ileri sürülmekle birlikte, Soma ve Kırkağaç'ın dâhil bulunduğu bölge ile ilgili, konuya ışık tutacak arkeolojik çalışmalar henüz tamamlanmamıştır¹⁸. W. M. Ramsay, Bizans döneminin *Trakhoula*'sı olarak tanımlanan ve *Gandeia* (Gaudeia) ile birlikte iki şehirli bir piskoposluğu oluşturduğu düşünülen bu yerleşim bölgesi ile ilgili ilk kaydın bir *Trakhoula* piskoposunun 787 yılında İkinci İznik Konsili'ne katılmasına dair olduğunu yazmaktadır. Aynı şekilde küçük bir şehir olan Soma yakınlarındaki Germe de Geç Bizans devirlerinde *Trakhoula*'ya bağlıdır¹⁹.

Türklerin bu havaliye gelişi ve ele geçirmeleriyle ilgili kesin bilgiler bulunmamakla birlikte mevcut çalışmalarda yörede, Horasan'daki kıtlık yüzünden üç dağ arasında yer alan Tarhala'ya gelen "*Kaleli Hoca/Koca veya Kalelioğlu* idaresindeki Türklerin kaleyi ele geçişi ve buraya yerleşmelerini anlatan bir efsaneye yer verilmektedir²⁰. Ayrıca, bölgeye kuzeyden gelen Harezmi Türklerin, Manisa'yı olduğu gibi bu köyü de hile ile ele geçirdikleri ve bu yerleşmenin Saruhan Beyliği'nin ilk merkezlerinden olabileceği görüşü de ileri sürülmektedir²¹. Ancak, Türk öncesi dönemde *Mysia* adı verilen coğrafi yapılanma içerisinde yer alan²², Beylikler döneminde Karasi ve Saruhan Beyliği arasında kalan bölge Karasi Beyliği sınırlarına dâhildir. Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanmasında ise Bursa merkezli Bey veya Hüdavendigâr sancağına bağlıdır²³.

¹⁷ Adın, Türkçe, ilk çekilen ve içinde anason bulunmayan rakı manasına Soma'dan veya Grekçe cemaat, insan topluluğu kelimesinden geldiği de ileri sürülmektedir. Bkz. Kutlusoy 1971: 9-10; Ergün 1997/I: 23. Ayrıca Helen dilinde Kutsal Ana manasına "*Swa-ma*" kelimesinden türetildiği de iddia edilmektedir. Bkz. Umar 1993: 742.

¹⁸ Kutlusoy 1971: 11; Evran ve Satı 2000: 15 vd.

¹⁹ Ramsay 1960: 136; Arel 1992: 119.

²⁰ Altınar 1937: 9; Kutlusoy 1971: 153-154; Özdemir 1971/1: 7; 1971/2: 24.

²¹ Uluçay ve Gökçen 1940: 23, 42.

²² Sevin 2001: 54.

²³ Hammer 1983: 114, 248. *Cihânnüma*, 656, 659, 673'den naklen Mordtmann 1911: 7. Ayrıca bkz. Umar 1993: 107; Emecen 1998: 285-286; Emecen 2001: 93-94; Günay 2000: 282.

XVI. Yüzyılda Tarhala

XVI. yüzyılda Tarhala, Hüdavendigâr livâsı içerisinde yer alan yirmibeş kazâ merkezinden birisidir. Bakırçay havzasının önemli hububat²⁴, kuru meyve²⁵, pamuk ve pamuklu dokuma²⁶ merkezlerinden olan kazâ, Ayazmend, Bergama ve Nevâhi-i Bergama kazâları ile birlikte aynı üretim bölgesinde kabul edildiğinden, ürünleri bu kazâlar ile birlikte Çandarlı, Ayazmend (Altınova) ve Karafoça iskelelerinden ihraç edilmekte idi.

II. Bâyezid (1481-1512) dönemine âit mufassal tahrîrde²⁷, nâhiye olarak kaydedilen Tarhala'da, nefsi-i Tarhala'ya tâbi “Soma” ve “Hisaraltı” mahalleleri Ahmed ve Mahmud Çelebilerin zeâmetinde görülmektedir. Bu tahrîrde, Soma Mahallesi'nde kayıtlı nüfus iki bölüme ayrılmıştır. İlk kısımda, 71 hâne, 34 mücerred ile birer imam, muarref ve müezzinden oluşan nüfusun hepsi olmasa bile bir kısmı meslekleri ile (hafîb, kethüdâ, reis, süvâri, kalburî, cüllâh, hayyat, palanduz vb.) birlikte yazılmıştır. Ancak burada dikkat çekici bir husus, nüfus içerisinde “şehirlü” adı ile diğerlerinden ayrılan 19 kişinin bulunmasıdır. Bu mahalleye âit nüfusun ikinci kısımda 3 hâne, 2 mücerred olarak kaydedilen vergi nüfusunun öncesinde, köhne deftere atıfla “mahalle-i Soma hâricden Etrâklerdir raiyyet asıldır” kaydı düşülmüştür. Bu durum, toplam 74 hâne ve 36 mücerred ile muâflardan oluşan mahalle nüfusunun dışarıdan gelerek yerleşmiş olduklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Defterde kayıtlı diğer mahalle olan Hisaraltı için de aynı durum söz konusudur. Bu tahrîrde, 74 hane, 44 mücerred, bir imam ve bir müezzin olarak kayıtlı nüfus içerisinde 6 kişi “şehirlü” olarak kaydedilmiştir. Her iki mahallede “veled-i Abdullah”ların yanı sıra “atîk” (azatlı) olarak kayıtlı kişiler de bulunmaktadır ki bunların bazılarının Hıristiyan isimlerini (Dimitri, Yorgi gibi) tahrîr sırasında muhafaza ettikleri görülmektedir. Şehir ve il niyâbet vergilerinin tahsil edildiği Tarhala nefsinde, subaşının şehre âit bir görevli olarak

²⁴ Bu durum 21 Cemâzie'l-evvel 960 (05.V.1553) tarihli bir hükümde şöyle ifade edilmektedir: “... Bergama ve Nevâhi-i Bergama ve Tarhala kadîhklarında vâki' olan mevkufâtıdan ve Tarhala kazâsı hasarlarından hâsıl olan tereke kadîmü'l-eyyâmdam Çandarlı iskelesinde etrafıdan gelen rençber gemilerine satılır idi ...” bkz. BOA., KK. Divân-ı Hümayûn 63:465.

²⁵ İstanbul'un ihtiyâcı için, Saruhan ve Karasi sancakları ile Tarhala, Bergama ve Nevâhi-i Bergama kazâlarının Ayazmend, Çandarlı ve Karafoça iskelelerinden zahîre ve kuru meyve sevk etmeleri istenen, 13 N 994 (28.VIII.1586) tarihli hüküm için bkz. BOA., MD. LVI, 82.

²⁶ Donanmanın kullanımının yanı sıra (Emecen 1989: 254; Faroqhi 1993: 159), mehterhâne, dâire-i hümayûn ve sadrazam dâiresinin dokuma (özellikle kirpas) ihtiyâçları ile ilgili kayıtlar için bkz. BOA., C. İktisat 962, 1960; Saray 411, 5686, 8647; Dâhiliye 16727.

²⁷ BOA., TD. 44: 99-101; Beldiceanu 1985: 105; Günay 1999: 5.

mevcudiyeti de göze çarpmaktadır. Pazar, tahunhâne²⁸, meyhâne ve değirmenleri bulunan iskân mahalli, yaylası ve korusunun varlığı, buğday, arpa, yulaf, pirinç, pamuk, sumak ve bostan ziraatı gerçekleştirilen bir yer olması ile köy/karye hüviyetine sahiptir. Bu tahrîrdeki kayıtlara nazaran Tarhala mahalleleri, XV. yüzyıl sonlarında zeâmet olarak tasarruf edilen ve nefsi bulunan bir yerleşim bölgesinde, köyden kasabaya geçişin tam olarak gerçekleşmemiş olduğunun göstergelerini sunmaktadır. Aynı durum, daha sonra kasabaya dönüşecek olan Kırkağaç için de geçerlidir. Bu tarihte Tarhala'ya tâbi bir köy olan yerleşim birimi, 74 hâne, 13 mücerred ve bir imamdan oluşan nüfusu ile aynı zâimin tasarrufuna verilmiştir²⁹. Sözü edilen tahrîrden, XV. yüzyıl sonlarında Tarhala kazâsının 56 köy, 11 mezraa, 2 cemaat, 7 çiftlikten müteşekkil bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır³⁰.

XVI. yüzyıl başlarına geldiğimizde ise Tarhala'nın, 2 mahalle, 59 köy, 24 mezraa, 9 çiftlik, 4 cemaat ve 223.311 akçalık geliri bulunmaktadır. Geliri itibarıyla değerlendirildiğinde kazânın Hüdavendigâr livâsı içerisinde % 1.62'lik bir yer işgal ettiği görülmektedir. 1530 yılına âit muhâsebe-icmâl defterinde, mirliha hassına tâbi, defterde kaydedildiği şekliyle "*şehrin*" halkının avâız-ı divâniyeden muâf olmak üzere "*selâtin-i mâziyeden nişanları bulunduğu*" belirtilmiştir. Bu dönem kayıtlarında bir açıklama tespit edilememekle birlikte takip eden yüzyılın sonlarına âit bir defterde Tarhala ve ile birlikte Soma kazâsının "*derbendci*" olduklarına dâir bir kayıt bulunmaktadır ki bu durum vergi muâfiyetinin nedenini de açıklamaktadır³¹. Kazâ merkezi, "*Soma*" ve "*Hisaraltı*" mahalleleri ile iki mahalleli bir "*nefs*"e sahiptir³². Bu tarihte kazâ, 1.437 hane, 890 mücerred, 13 nefer ve 11 imamdan oluşan bir nüfus yapısı sergilemektedir ki bu verilere göre, bir fikir edinmek amacıyla yapılacak bir nüfus hesaplamasıyla kazâda, yaklaşık olarak 8.195 kişinin yaşadığı tespit edilebilir. Kazâ merkezinde bulunan iki mahallede yaşayan nüfusun 162 hâne ve 198 mücerred olduğu dikkate alındığında nüfusun 1.008 kişiye tekâbül edeceği hesaplanabilmektedir. Bu durumda kazâda yaşayan toplam nüfusun % 12,3'ünün mahallelere kayıtlı nüfus olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı defterdeki kayıtlardan hareketle, kazâyâ bağlı Kırkağaç

²⁸ Manisa'da Sultan III. Murâd (1574-1595)'in câmi, medrese ve imâretten müteşekkil Murâdiye külliyesinin vakıfları arasında Tarhala kazâsındaki tahunhâne de yer almaktadır. Bkz. Gökçen 1946: 221.

²⁹ BOA., TD. 44: 102-103.

³⁰ BOA., TD. 44: 99-132.

³¹ BOA., KK. Mevkufât 2784: 16.

³² BOA., TD. 166: 180.

köyünün 98 hâne ve 77 mücerred nüfusu ile yaklaşık 567 kişilik nüfus barındırdığı ve 8.700 akça hâsılı bulunduğu tespit edilmektedir³³.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına âit evâsıt-ı Receb 981 (06-15.XI.1573) tarihli mufassal tahrîrinde, Hüdavendigâr livâsına bağlı Tarhala kazâsının nüfus artışı ve iskân açısından geçirmiş olduğu hızlı değişimin en bâriz delilleri sunulmaktadır. Bu tahrîre göre Tarhala, “*nefs-i Soma*” ve “*nefs-i Tarhala*” olmak üzere iki nefse sahip idarî bir birimdir. Ancak daha önce mahalle olarak kayıtlı birimler genişleyerek birden fazla mahalleli yapıya kavuşmuştur. Soma'da “*Câmi-i Şerif*”, “*Hoca Halil* (nâm-ı diğer *Karamanlı*)” ve “*Samsacı*” mahalleleri bulunmaktadır. Üç mahallede toplam 719 neferlik bir vergi nüfusu kaydedilmiştir. Bu yerleşim birimindeki mahalleler incelendiğinde iskânın yeniliğini tespit edecek bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin, Hoca Halil Mahallesi'nde, kayıtlı ilk isimler arasında Hoca Halil'in Ramazan ve Cafer isimli iki oğlunun yer aldığı ve bunların 6 ve 2 olmak üzere toplam 8 nefer mücerred çocuklarının bulunduğu görülmektedir. Sözü edilen mahallelerin vergi kalemleri incelendiğinde ise, ziraî bakımından çok çeşitli ürünlerin yetiştirildiği ancak hayvancılık ile ilgili vergi kalemlerinin bulunmadığı dikkati çekmektedir. Soma ve Tarhala'nın “*bâc-ı bazar ve resm-i keyl*” vergilerinin dâhil olduğu nefs-i Soma mahallelerinin gelirleri 14.204 akçadır³⁴. Nefs-i Tarhala ise kendisine tâbi “*Câmi-i Şerif*”, “*Halil Sofi* (*Halil Hoca*)”, “*Eymir Derviş*”, “*Saru*” ve “*Hisar*” olmak üzere beş mahallede toplam 432 neferlik vergi nüfusuna sahiptir³⁵. Daha önceki tahrîrlerde köy olarak kaydedilen Kırkağaç ise, gelirleri Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'daki Sultâniye Câmii ve Külliyesi'ne vakfedilmiş “*nefsi*” ve kendisine bağlı “*Aziz Sarı Hoca*”, “*Yusuf*” ve “*Hacı Velî*” adlarını taşıyan üç mahallesinde bulunan toplam 187 hâne ve 187 mücerred olmak üzere 374 neferlik vergi nüfusu ile karşımıza çıkmaktadır³⁶. Bu durum, yüzyılın ilk yarısında dikkati çekmeyecek bir nüfus dağılımı ve yoğunluğuna sahip olan kazânın yüzyılın

³³ BOA., TD. 166: 183.

³⁴ TKGM., KKA., TD. 67: 185b-189a.

³⁵ TKGM., KKA., TD 67: 189b-192a. 1109 (1697/98) tarihli âvâzız tahrîrinde Tarhala ve Soma kazâ olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte Nefs-i Tarhala'da Hacı Kâsım, Mîrşâh, Mîr Derviş ve Câmi'-i Şerîf mahalleleri, Soma'da ise Câmi'-i Şerîf, Samsacı ve Karamanî mahalleleri bulunmaktadır. Bkz. BOA., KK. Mevkufât 2784: 16. 1937 yılında yapılmış bir çalışmada ise Tarhala'nın mahallelerinin “Cuma”, “Hacı Kasım” ve “Mîrşah” olduğu belirtilmiştir. Bkz. Altın 1937: 10.

³⁶ TKGM., KKA., TD. 570: 212b-214b. Ayrıca bkz. Günay 2001: 41 vd; Günay 2002: 77 vd. 1573 tahrîrinde Kırkağaç köyünün mahallelerinden olan Aziz Sarı Hoca Mahallesi'nde Abdullah v. Abdüllâtîf'in *kadı* olarak kaydedilmiş olması da dikkâte değerdir. Bkz. TKGM., KKA., TD. 570: 213a.

sonlarına doğru, Anadolu'nun belirli nüfus yoğunluğuna sahip şehirleri arasında yer alması gerektiğini düşündürmektedir³⁷.

Görüldüğü üzere XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Tarhala kazâsı, beş mahalleli nefsi ve mahallelerinden Soma'nın üç mahallesi ile kazâyâ bağlı köylerden Kırkağaç'ın nefsi ve üç mahallesi olmak üzere büyüyerek çok mahalleli bir yapıya kavuşmasıyla, bünyesinde birden fazla nefsi barındıran bir kazâ durumuna gelmiştir³⁸. Dolayısıyla bünyesinde üç nefsi barındıran kazâ, vergilendirme açısından da farklılık göstermekte ancak yargı dâiresi/kadılık olması bakımından tek bir idarî yapı özelliği arz etmektedir.

Defterlere yansıyan imâr faaliyetlerinden olmak üzere, XVI. yüzyılın ilk yarısında Tarhala kazâsında, Soma mahallesinde bir câmi (Soma/Emîr Câmîi) ve iki mescid (Orhan Beğ ve Yusuf v. Bazarlu) kaydedilmektedir. Ayrıca, mahalle ve köylerinde 11 imam ile 1 müezzin bulunmaktadır. Kazâdaki hamamın gelirleri Orhan Beğ mescid ve muallimhânesine vakıf olarak bırakılmıştır. Bu dönemde, gelirleri Sultan Murâd vakfına tahsis edilmiş kalemlerin yanı sıra amme vakıflarına âit gelirler de kayıtlıdır³⁹. Diğer vakıflar arasında yer alan *Şeyh, Ahi, Fakîh ve Baba* gibi dinî şahsiyeti bulunan kişilerin tasarruflarındaki tekke ve zâviyelerin sayılarında artış gözlenmekte, mescid sayısının da (Hacı Arslan, Pınar ve Eymir Derviş) arttığı tespit edilmektedir. Ayrıca, Soma'da Zağarcı Ali Beğ Hamamı ve kervansaraya âit vakıf kayıtları dikkati çekmektedir. Kırkağaç'da ise Ahmed b. Mentеш'in câmi ve muâllimhânesine âit vakıf kayıtları yer almaktadır⁴⁰. Yüzyılın ikinci yarısında, kazâdaki vakıfların sayısında belirgin bir artış söz konusudur. Ayrıca Pîr (Pîri) Mehmed Paşa'nın Tekfurdağı'nda bulunan mülk köyleri timara verilerek, Tarhala kazâsında vakıf köyler ihdas edilmiştir⁴¹.

Köy-Kasaba-Şehir Ayırımı

Tarhala örneğinde, idarî teşkilâtlanmada "*nefs*" kelimesiyle tanımlanan yerleşim merkezi birimlerinin köy-kasaba veya kasaba-şehir ayırımında tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde, nüfus yoğunluğu artan kazâda, özellikle XVI. yüzyılın sonlarına âit kayıtlarda Tarhala, Soma ve Kırkağaç, *nefs* olarak kaydedilmişlerdir. Aynı zamanda, adı

³⁷ Bazı Anadolu şehirlerinin nüfus durumları ile ilgili olarak bkz. Faroqhi 1979-80: Tablo 1a, 1b.

³⁸ TKGM., KKA., TD. 67: 185b-191b.

³⁹ BOA., TD. 166: 184-185.

⁴⁰ TKGM., KKA., TD. 580: 216b-228a.

⁴¹ TKGM., KKA., TD. 580: 213b-216a. Ayrıca bkz. Küçükdağ 1994: 155 vd.

geçen birimler birden fazla mahalleli yapıları ve kalabalık nüfusları ile farklı birer yapı arz etmektedir. Bu durumda, nüfus ve idarî teşkilâtlanma şemasının yeterli olmadığı birimlerde iskân mahallerinin nitelenmesi sorununun ortaya çıkmaktadır. Nüfus bakımından belirli bir yoğunluğa sahip olan köyden büyücek (Orhonlu'ya göre 700-1500; Faroqhi'ye göre 400-1000 nefer⁴²) fakat herhangi bir idarî merkez olmayan ve sonradan gelişen (Baykara'ya göre en az dört köy büyüklüğünde) “küçük şehir” birimlerini ifade eden “kasaba” terimi, iskân ünitelerinin niteliğindeki farklılaşmanın anlatımında kullanılmasını zorunlu kılmaktadır⁴³. İçerisinde câmileri, okulları, hamamı, pazarı ve ayrı mahkemelerinin bulunduğunu tespit ettiğimiz adı geçen köy-üstü iskân merkezleri bunu doğrulamaktadır. Geç bir dönem olmasına rağmen, XVIII. yüzyıla âit kayıtlarda incelediğimiz yerleşim birimleri kasaba olarak nitelenmişlerdir⁴⁴.

Nüfusun yanı sıra, köy-kasaba-şehir ayırımının yapılabilmesi için pek çok ölçüt sıralanmaktadır. Bunlar arasında yönetici ve hâkim olarak kadının mevcudiyeti, iskân biriminin mahallelere bölünmüşlüğü, burada yaşayan insanların şehir ve kasabalara özgü tarım-dışı ticarî ve sınaî faaliyetlere katılmaları ve dolayısıyla vergi farklılıkları, bağ, bahçe, bostan gibi zirai ünitelerle çevrilmiş birimlerde bahçe ziraatının yapılması, câmi (Ulu/Koca/Kebir/Cuma Câmi/Mescidü'l-Cuma) ve müştemilâtı (imâret, çeşme, şadırvan, sebil, muvakkithâne, kütüphâne), okul (sıbyan mektebi, medrese, dârü'l-hadîs, dârü'l-huffâz), meydan, çarşı ve pazar, arasta, han, kapalı çarşı (bedesten-kervansaray) ve dükkân gibi özel işyerlerinin varlığı, tekke, zâviye, hangâh ve türbeler ile hamam, kaplıca (ılıca) gibi umumî temizlik ve sağlık tesislerinin bulunması gibi unsurları sayabilmek mümkündür⁴⁵. Tahrîr kayıtlarında yer alan bilgiler değerlendirildiğinde, XVI. yüzyılın ilk yarısında olmasa bile diğer yarısında Tarhala, Soma ve Kırkağaç'ın kasaba olarak nitelendirilebilecek özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın başlarında dağın dik yamacına sırtını vermiş biçimde savunmaya elverişli bir mahalde kurulmuş olan Tarhala'da bulunan kazâ merkezi, zaman içerisinde güvenlik endişesinin ortadan kalkması (Hisaraltı Mahallesi bunun güzel bir örneğidir),

⁴² Orhonlu 1984: 4; Faroqhi 1993: 12-13. Faroqhi, XVI. yüzyılın ilk yarısında Tarhala'yı 400-999 vergi mükellefi kategorisine alarak kasaba olarak belirtmiş (Faroqhi 1993: 15 Harita 1), yüzyılın ikinci yarısında ise Tarhala'nın yanı sıra Soma da Anadolu kasabaları arasında yerini almıştır (Faroqhi 1993: 17 Harita 2).

⁴³ Baykara 1988: 41; Baykara 1997: 52-53.

⁴⁴ Baykara 1990: 109-111.

⁴⁵ Selen 1948: 591 vd.; Orhonlu 1984: 2 vd.; Öz 1991: 439; Faroqhi 1993: 12-14; Baykara 1996: 33 vd.; Emecen 1997: 57-59; Baykara 1999: 528 vd.; Baykara 2001: 525; Gürbüz 2001: 30 vd.

bölgenin ticarî ihtiyaçlarının daha kolay karşılanarak mübadelenin gerçekleşmesi için uygun transit yollara yakın ve ulaşım şebekesini kontrol edebilecek durumda bulunması gibi nedenlerle düzlükte bulunan Soma'ya doğru kaymıştır. Aynı durum kazâ içerisinde yer alan Kırkağaç'ın köyden kasabaya doğru gelişim süreci için de söz konusudur⁴⁶. Tarhala kazâsının gelişen iki merkezi olan Soma ve Kırkağaç arasında Cumhuriyet devrinde net bir şekilde gözlemlenebilen ilginç yarışa işaret edilebilir. Öyle ki, nüfus ve gelişmişlik açısından bu iki ilçe arasında yıllara göre değişen bir üstünlük görülmektedir. Ancak mevcut durumda linyit kaynakları ve termoelektrik santrali ile Soma'nın endüstriyel bir merkez olması ile Kırkağaç nispeten tarımsal yönü ağır basan bir konumda kalmıştır⁴⁷.

Kazânın, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başlarında geçirdiği değişimi Osmanlı Devleti'nin bürokratik kayıtlarından göreceli de olsa tespit etmek mümkündür. Buna göre, XVI. yüzyılın başlarına âit kadı listelerinde "*Tarhala Kadısı*"nın ismi geçmekte iken⁴⁸, XVI. yy. sonlarına âit 1595 tarihli mühimme kayıtlarında yerini "*Soma Kadısı*"na bıraktığı ve bu durumun 1605 yılında da sürdüğü tespit edilmektedir⁴⁹. XVII. yüzyıl başlarına âit Manisa Şer'iyeye Sicilleri'nde kazâ ismindeki farklılaşma takip edilebilmektedir. 1603/4 yılına âit sicil defterinde "*Tarhala kazâsına tâbi nefis-i Soma*" şeklinde kayıt mevcut⁵⁰ iken 1607/8 tarihli defterde "*Kazâ-i Soma*" ifâdesi yer almaktadır⁵¹. Ancak 1607 ve 1608 yıllarına âit mühimme kayıtları tekrar Tarhala kadısına gönderme yapmaktadır⁵².

Değerlendirme

XVI. yüzyıla âit genel görünümünü çizilmeğe çalışılan Tarhala kazâsının gelişiminde ilk dikkati çeken husus nüfus ile ilgilidir. Akdeniz havzasında sağlanan Osmanlı Barışı'nın getirdiği nüfus artışının kazâda önemli oranda

⁴⁶ Tarhala'nın yerleşiminin eskiliği ve Tarhala kazâsı içerisinde çıkan Soma ile Kırkağaç'ın gelişerek Tarhala'yı gölgede bırakması, Darkale köyünde, derleme yapıldığında 70 yaşlarında bulunan Mehmet Ali Çoban'ın mahallî söyleyişle belirttiği "*Bu mâmlikâT âsgidân yoKdun. Soma sönadan oldun. Soma, Kırkağaç bu mâmlikâTlâ yiñi*" sözleriyle net bir ifâdesini bulmaktadır. Bkz. Ergün 1997/I: 198.

⁴⁷ Darkot-Tuncel 1978: 85-86.

⁴⁸ Gökçe 1994a: 232; Gökçe 1994b: 85-86.

⁴⁹ BOA., MD. LXXIII: 3, 119. Ayrıca 23 ZA 1013 (12.IV.1605) tarihli hüküm için bkz. BOA., MD. LXXV: 159/295. 296.

⁵⁰ AMK., MŞS., XIX:181a'dan naklen Kutlusoy 1971: 398.

⁵¹ AMK., MŞS., XXIII:11a'dan naklen Kutlusoy 1971: 399.

⁵² 19 Şaban 1016 (09.XII.1607) tarihli hüküm için bkz. BOA., MD. LXXVI: 6/16. 20 M 1017 (06.V.1608) tarihli hüküm için bkz. BOA., MD. LXXXI: 199.

gerçekleştiği, yüzyılın iki yarısı arasında tespit edilen sayısal veriler göz önüne alındığında, yerleşim birimlerinin ve bu merkezlerde yaşayan insan sayısında bariz bir artışın varlığı ortaya çıkmaktadır. Nüfus artışı ile birlikte korunma endişesiyle veya sıtma kaynağı bataklıklardan uzak ve nispeten yüksek yerlerde kurulmuş olan merkezlerin daha aşağılara kaymalarının yanı sıra iktisadî ve ticarî gelişim Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanması içerisinde yeni iskân birimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır⁵³. Batı Anadolu'nun önemli merkezlerinden olan Birgi'nin eski önemini yitirerek yerini ovada kurulmuş olan Ödemiş ile Bayındır ve hattâ Torbalı'ya bırakması bu değişimin dikkat çekici örneklerindedir⁵⁴. Bu konuda, Efes-Ayasuluk/Selçuk-Kuşadası gelişimi de dikkate değer diğer bir örnektir. Şüphesiz eski merkezlerin aleyhine gelişen bu durum sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Anadolu şehirlerinin niteliğinin tespiti ve yerleşim birimlerinin gelişimindeki farklılaşma Tarhala'nın geçirmiş olduğu değişim sürecinde izlenebilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Tapu Tahrîr Defterleri (TD.) : 44, 113, 166, 198, 278, 334, 473, 683.

Mâliyeden Müdevver Defterler (MAD.) : 3, 152, 569, 866, 1289, 6065.

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK.): Divân-ı Hümayûn 63, Mevkufât 2784.

Cevdet Tasnifi (C.): İktisat 962, 1960; Saray 411, 5686, 8647; Dâhiliye 16727.

Mühimme Defterleri (MD.): III, VI, VII, XXV, XXXIX, XLI, XLII, LVI,

LXXII, LXXVI, LXXXI, LXXXII.

İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları (İ.A.K., MC.0.): 116/6, 117/1.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM., KKA., TD.) : 67, 570, 580.

B. Basılı Eserler

A. Câvid 1307, A. Câvid, *Mâli 1307 Aydın Vilâyetine Mahsus Salnâme*, C. II., İzmir

⁵³ Tuncel 1977: 119 vd.; Tuncel 1980: 149 vd.

⁵⁴ Gözenç 1977: 130 vd. XIX. yüzyıl için bkz. Tekeli 1992: 125-141. Ayrıca dikkât çekici bir örnek için bkz. Telci-Mert-Gökçe 2003: 20.

- Altiner 1937, Bünyamin Avni Altiner, "Tarhala Obası Tanıyalım-1", *Gediz*, IV (1-8-1937), 9-10, 14.
- Arel 1992, Ayda Arel, "Soma Yakınlarında Eski Bir Dağ Yerleşmesi: Tırhala Köyü", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 119-130.
- Armağan 2003, A. Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir 2003.
- Aydın Vilâyet Salnâmeleri*, H. 1312, H. 1314, H. 1320, H. 1326.
- Barkan ve Meriçli 1988, Ömer Lütfi Barkan - Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK. Yay., Ankara.
- Baykara 1988, Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay., Ankara.
- Baykara 1990, Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müd. Yay., Ankara.
- Baykara 1996, Tuncer Baykara, "Ulucami -Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak-", *Belleten*, LX/227, 33-57.
- Baykara 1997, Tuncer Baykara, "Kasaba: Selçuklu Çağından Günümüze Bir İskan Yeri Kavramı", *Turgutlu Sosyo-Ekonomik Tarihi Sempozyumu (Bildiriler)*, Haz. Nâmık Açıkgöz, Turgutlu, 51-54.
- Baykara 1999, Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?", *Osmanlı*, V, Ed. G. Eren, Yeni Türkiye yay., Ankara, 528-535.
- Baykara 2001, Tuncer Baykara, "Kasaba", *TDVİA.*, XXIV, İstanbul, 525-6.
- Baykara 2002, Tuncer Baykara, "Kaza", *TDVİA.*, XXV, Ankara, 119-120.

XVI. Yüzyılda Tarhala Örneğinde Batı Anadolu'da İskân Değişimi

- Beldiceanu 1985, Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Teori yay., Ankara.
- Darkot ve Tuncel 1978,
Besim Darkot - Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul.
- Emecen 1989, Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK. yay., Ankara.
- Emecen 1997, Feridun M. Emecen, "Bir Osmanlı Kasabasının Kuruluşu ve Yükselişi Turgutlu (1500-1700)", *Turgutlu Sosyo-Ekonomik Tarihi Sempozyumu (Bildiriler)*, Haz. Nâmik Açıkgöz, Turgutlu, 55-59.
- Emecen 1998, Feridun Emecen, "Hudâvendigâr", *TDVİA*, XVIII, İstanbul, 285-286.
- Emecen 2001, Feridun M. Emecen, "Beylikten Sancağa -Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dâir Bazı Mülâhazalar-", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi Yay., İstanbul, 87-99.
- Ergün 1997/I, İsmail Ergün, *Soma*, (Soma Tanıtım Kitabı), Soma Belediyesi yay., İzmir.
- Ergün 1997/II, İsmail Ergün, *Soma*, (Soma İstatistik Kitabı), Soma Belediyesi yay., İzmir.
- Evrân ve Satı 2000,
Ümit Evrân - M. Selçuk Satı, *Geçmişten Günümüze Kırkağaç*, Meta Basım, İzmir.
- Faroqhi 1979-80, Suraiya Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia", *Journal of Turkish Studies*, I, 19-53.
- Faroqhi 1993, Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul.

- Gökçe 1994a, Turan Gökçe, “Anadolu Vilâyeti’ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, 215-257.
- Gökçe 1994b, Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıları”, *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı*, Akademi Kitabevi yay., İzmir, 77-94.
- Gökçen 1946, İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicrî 954-1060) I*, İstanbul.
- Gözenç 1977, Selâmi Gözenç, “Küçük Menderes Havzasında Arazi Kullanılışının Tarihi Temelleri ve Halihazır Arazinin Değer Bakımından Sınıflandırılması”, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 22, 127-141.
- Günay 1999, Vehbi Günay, *XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası*, E.Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Günay 2000, Vehbi Günay, “Karasi Beyliği İdâresinde Bergama”, *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniv. yay., Sakarya, 256-283.
- Günay 2001, Vehbi Günay, “Köyden Kasabaya: Kırkağaç’ın Gelişimi (XVI. Yüzyıl)”, *Manisa Araştırmaları*, I, 39-53.
- Günay 2002, Vehbi Günay, “Kırkağaç Kazâsının Sosyo-Ekonomik ve İdârî Yapısı (Aydın Vilâyet Salnâmelerine Göre)”, *Manisa Araştırmaları*, II, Celal Bayar Üniv. yay., Manisa, 77-136.
- Gürbüz 2001, Adnan Gürbüz, *XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Hammer 1983, J. von Hammer Burgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, M. Âta Bey ter., Haz. M. Çevik-E. Kılıç, Üçdal Yayınevi, İstanbul.
- Karadağ 2005, Arife Karadağ, *Coğrafi Değerlendirmelerle Soma’da Değişen Çevre ve Kimlik*, E.Ü. Ed. Fak. yay., İzmir.

XVI. Yüzyılda Tarhala Örneğinde Batı Anadolu'da İskân Değişimi

- Köylerimiz 1968, *Köylerimiz (1 Mart 1968 Durumu)*, İçişleri Bakan yay., Ankara.
- Kutlusoy 1971, İhsan Kutlusoy, *Soma*, İstanbul.
- Küçükdağ 1994, Yusuf Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Piri Mehmed Paşa*, Damla Ofset Matbaacılık, Konya.
- Manisa 2000, *Manisa 2000*, Haz. N. Bilgi-Ü. Şenel-E. Akar-A. Türe, Manisa Valiliği Yayını, İzmir.
- Mordtmann 1911, J. Mordtmann, "Über das türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademi der Wissenschaften*, 12 Januar 1911, Berlin, 1-7.
- Orhonlu 1984, Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, Ege Üniv. Ed. Fak. Yay, İzmir.
- Öz 1991, Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII, 429-439.
- Özdemir 1971, Sait Özdemir, "Köyümüz Tarhala", *Folklor (Halk Bilimi) Dergisi*, 1 (Mart 1971), 6-7; 2 (Nisan 1971), 24-25; 3 (Mayıs 1971), 36-37; 4 (Haziran 1971), 48; 5 (Temmuz 1971): 60; 6 (Ağustos 1971), 72, 78; 7 (Eylül-Ekim-Kasım 1971), 84-85.
- Özkaya 1977, Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, (Doçentlik Tezi), A.Ü. DTCF. Yay., Ankara.
- Ramsay 1960, W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Sâmi 1311, Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-âlâm*, IV, İstanbul.

- Selen 1948, H. Sadi Selen, “16 ıncı ve 17 inci Yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı”, *III. Türk Tarih Kurumu Kongresi Ankara 15-20 Kasım 1943*, Ankara, 590-598.
- Sevin 2001, Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK. yay., Ankara 2001.
- Tekeli 1992, İlhan Tekeli, “Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü”, *Üç İzmir*, YKY, İstanbul, 125-141.
- Telci vd. 2003, Cahit Telci - Hasan Mert - Turan Gökçe, *Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci*, Gaziemir Bel. yay., İzmir.
- Tuncel 1967, Metin Tuncel, “Bakırçay Yöresinde Köy Tipleri”, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, VIII/16, 133-139.
- Tuncel 1977, Metin Tuncel, “Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not”, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 20-21 (1974-1977), 119-128.
- Tuncel 1980, Metin Tuncel, “Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihesine Toplu Bir Bakış”, *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 23, 123-157.
- Uluçay ve Gökçen 1940, Çagatay Uluçay-İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul.
- Umar 1993, Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. Baskı, İnkılap Kitapevi yay., İstanbul.
- Uzunçarşılıoğlu 1929, İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Mentese, İnanç Hamit Oğulları Hakkında Malûmat*, İstanbul 1347.